

УДК 378

DOI: 10.36550/2415-7988.2019.182.1

СВТУХ Микола Борисович –
дійсний член (академік) НАПН України,
головний науковий співробітник
відділу історії та філософії освіти
Інституту педагогіки НАПН України,
доктор педагогічних наук, професор
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-2947-3241>
e-mail: pednauk@gmail.com

ПРОБЛЕМА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ В ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ УКРАЇНИ

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. В сучасних умовах реформування середньої і вищої школи особливої актуальності набувають проблеми професійної підготовки вчителя, в тому числі і вчителя початкової школи, вдосконалення її форм і методів.

Пошук умов ефективності організації підготовки майбутніх вчителів все частіше змушує нас до необхідності осмислення і широкого використання на практиці творчої спадщини видатних педагогів минулого, в педагогічних працях та діяльності яких глибоко висвітлені найважливіші аспекти окресленої проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі підготовки вчителя, проблемі розвитку його особистості присвячено багато праць. Це питання набуло широкого висвітлення в працях психологів та педагогів (А. Алексюка, Ш. Амонашвілі, Г. Балла, І. Беха, О. Бодальова, Є. Бондаревської, І. Зязюна, В. Кан-Каліка, Н. Кічука, Б. Красовського, А. Маркової, Л. Мітіної, І. Підласого, О. Пехоти, С. Сисоевої, В. Сластьоніна та інших). Безпосередньо до висвітлення сутнісних характеристик професійної підготовки вчителя звертались І. Зязюн, О. Вітківська, І. Колеснікова, Л. Коростильова, І. Кльоцина, Н. Реброва, С. Сапронова, К. Созонов, Н. Осухова, О. Пехота та інші. Окрім педагогів велику увагу цьому питанню надавали просвітителі. Важливим етапом у розвитку гуманного підходу в навчанні стала просвітницька діяльність Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Максимовича, А. Духновича, П. Грабовського, Л. Українки, М. Коцюбинського, І. Франка, Б. Грінченка. Видатний педагог-демократ К. Ушинський приділяв велику увагу формуванню особистості вчителя. Він вважав, що все у вихованні будується саме на особистості вчителя. Подальшу розробку наукових основ професійна підготовка вчителя одержала у працях П. Блонського та С. Шацького, які вказували на необхідність її запровадження з першого курсу навчання.

Мета статті – схарактеризувати особливості підготовки вчителя в історії

педагогіки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема підготовки вчителя, його особистості, морального обличчя з особливою силою постала перед видатним просвітителем, філософом Г. Сковородою. Не менше його цікавили і питання про роль і значення педагога в суспільстві і в школі, зокрема і в початковій.

Рішуче засуджуючи тодішню систему навчання і виховання Г. Сковорода вимагав створення нової, вітчизняної системи освіти, провідниками і керівниками якої були б справжні вчителі. Він надзвичайно високо цінував культуру і традиції свого народу, народну педагогіку, принципи і методи якої повинні застосовуватися у виховній роботі з дітьми.

Г. Сковорода глибоко шанував працю вчителя і разом з тим був до нього вимогливим. Він неодноразово стверджував, що сила педагога в його знаннях, благородстві, гідності, чесності, любові і повазі до дітей, до своєї професії і в постійному служінні добру. Учитель, підкреслював Г. Сковорода, має бути прикладом для інших, його шлях надто тернистий, але його «труд сладок, если ти к сему рожден». Учитель повинен уміти володіти голосом, уміти викладати «прилично, тихо и без крику».

Визначаючи роль вчителя у житті суспільства, Г. Сковорода виходив з тих завдань і вимог, яких педагог повинен дотримуватися у справді народній школі. Вчитель, на його думку, має бути людиною освіченою, яка глибоко засвоїла свою науку, вміє навчити дітей пізнавати світ, орієнтуватися не лише в сучасних подіях, а й розуміти минуле, вміє передбачати майбутнє. Лише така людина зможе добре виконувати ті почесні обов'язки, які покладаються на педагога, вихователя. Мислитель неодноразово підкреслював, що головне в особі вчителя вихователя – його моральні якості, а найважливіше завдання – розбудити свідомість простого люду, навчити його самопізнанню, допомагати йому розібратися в причинах суспільного зла. Г. Сковорода

стверджував, що справа вчителя, вихователя велична і благородна.

Найголовнішим обов'язком вчителя, вихователя є виявлення і розвиток природних задатків у дітей, своєчасне розкриття їх внутрішнього світу і спрямування їх діяльності, сприяння розкриттю і формуванню природних можливостей. З цього приводу Г. Сковорода писав: «Учитель и врач нѣсть врач и учитель, а только служитель природы, единственная и истинная и врачевница, и учительница» [4, с. 496].

Г. Сковорода неодноразово наголошував, що вчитель повинен досить уважно вивчати нахили і здібності своїх вихованців, що виявляються в процесі діяльності. А для того, щоб вчитель добре виконував свої обов'язки, він сам повинен мати «сродность» до педагогічної діяльності, великої місії вихователя молоді. Праця педагога має стати джерелом його радості, насолоди і щастя. «Должность наша, – пише великий мислитель, – есть источником увеселения. А если кого своя должность не веселит, сей, конечно, не к ней сроден, ни друг ея верный, но нѣчто стъвользньея любит, и как неспокоен, так и не счастлив» [5, с. 127].

На думку Г. Сковороди, повага і любов до дитини, гуманне ставлення до неї, врахування її запитів, нахилів і прагнень, взаємоповага між вчителем і учнем – це те, без чого педагог не може жити і працювати. «Начало всему и вкус есть любовь. Как пища, так и наука не дѣйствительна от нелюбимого» [4, с. 407]. Слід зазначити, що Г. Сковорода і сам був прекрасним педагогом, про що свідчать його біографія та листи і спогади багатьох його вихованців.

Розвиваючи перед вчителями і батьками думку про роль виховання в житті і людини, О. Духнович, звертаючись до них, питає: «Что бо даш дитине твой обильное, як доброе воспитание» [3, с. 9]. «Метриальное добро, «богатство», то все тленно». «Дай сыну твоему здоровый разум, дай ему добрый нрав, дай ему науку, способность, трудолюбие...» [3, с. 4]. О. Духнович, і перед сімейним вихованням ставить високі суспільні завдання. Коли ви дітям вашим забезпечите таке виховання, звертається він до батьків, ви цим самим «одолюетея отечеству и обществу, если благополучно чад ваших и всеобщей пользе поспешествовати желаете» [3, с. 4].

Після того, як діти пішли до школи, головну роль у вихованні О. Духнович відводить учителям, як особам, «высшего наставления приемлющих».

В шкільні роки наслідки виховання дітей повністю залежать від того, яких «детям да ищемучителей» [3, с. 19]. У зв'язку з цим О. Духнович в курсі «Народної педагогії для училищ и учителей сельских» зупиняється

особливо докладно на «свойствах и должностях учителей».

Він категорично заявляв, що для успішної праці, вчитель повинен мати покликання до педагогічної роботи. «Не каждый человек, – писав він, – способный есть уже по природе и наставлению детей, ... такой человек про Мзду, про добрую платню, или иные причины или из нужды токмо пропитания бывает наставителем, то истинно як он сам несчастный, так и вручены ему отрачати неблагополучные бывают» [3, с. 21–22]. Ці слова О. Духновича вічно актуальні і справедливі.

Педагогіка – це мистецтво, а вчитель – митець із митців, бо він по суті є творцем людини, відзначав О. Духнович. Тому він з великою повагою ставиться до професії педагога, схиляється перед нею і як просвітитель – патріот співає вчителям справжній натхненний гімн: «Учителі! Вы есть соль земли, вы есть просветители народа – народа доселе оставленного, народа просвещения требующего. Вам отдают родители дражайшее свое сокровище.... Да вашим попечением, вашим руководством истеребится зло, а процветает добродетель» [3, с. 86].

Для О. Духновича вчитель – це не просто працівник школи, а насамперед носій нових, прогресивних ідей, доброчесності, це людина патріот. «Да будет сердечное утешение, что вы на славу бога воздвигает народ, что вы засеваете зерно, которое воздаст плод сторицею». Високо оцінюючи суспільну роль вчителя, О. Духнович висуває цілу низку високих і цілком доречних вимог, яким мусить відповідати кожен вихователь, учитель. Перш за все вчитель мусить неухильно працювати над собою, бути людиною високоосвіченою. .. Учителем бытии хотя й, первым да сам учится... ибо як будет учить той другого, кто сам невежа» [3, с. 23].

Не лише загальна культура знання потрібна вчителю, але й методична майстерність «еще и думали заниматься теми, як бы легче и успешнейше должность свою исполняти мог» [3, с. 23]. Така висока освіта, така методична майстерність потрібна вчителю для того, щоб він міг з успіхом виконати, патріотичне завдання, а саме – виховати таких дітей, які після закінчення школи «сограждане были» [3, с. 23].

За О. Духновичем, учитель повинен бути взірцем доброчесності, моральної гідності. Він радить уважно ставитися до підбору вчителів під оглядом моральності, а не тільки під оглядом їх освіченості. О. Духнович дотримувався правильної думки, що в особі вчителя мусить поєднуватися учитель й вихователь, бо вчитель, який вчить погано, погано й виховує.

В «Народній педагогії» О. Духнович дуже докладно розробляє питання авторитету вихователя, вчителя. Він наголошував на тому, що вчителі не матимуть успіху, якщо у своїй роботі будуть спиратись лише на свій адміністративний авторитет, на владу. Похмурий, сердитий, гнівний, нетерплячий з грізним голосом учитель нічого доброго зробити не взмозі, лише може залякувати учнів, і відштовхувати їх від себе. Такий учитель, справедливо заявляв О. Духнович, психічно пригнічує учнів і під впливом такого пригнічення учні не відчувають внутрішню радість від навчання.

За О. Духновичем, вчителі мусять бути людьми веселої вдачі, доброго темпераменту, добросердними, задавати учням цікаві і зрозумілі запитання «преподавати легко, вразумительно, и чувствительно, и любезно», тобто щоб його учні цілком зрозуміли, що цим учитель викликає у них зацікавленість до навчання. Всі ці поради у О. Духновича спираються на глибоко справедливі психолого-педагогічні засади, а тому вони не втратили своєї співзвучності до наших днів. Якраз ці матеріалістичні елементи і є основою його дидактичних поглядів.

Широко практикуючи обов'язки вчителя як громадського діяча О. Духнович не обмежує діяльність вчителя навчанням і вихованням дітей тільки в школі. Обов'язки вчителя значно ширші. У зв'язку з тим, що діти в школі літом не вчать, наголошує видатний педагог, покладається нагляд за ними поза школою в різних місцях де вони в цей час перебувають, бо він «не только в школе, но всегда повсюду» залишається вчителем. О. Духнович вимагає від вчителя організації дитячого дозвілля, говорячи сучасною мовою, вимагає проведення з учнями позакласної виховної роботи.

Основна ідея, що пронизує педагогічну діяльність, педагогічні погляди О. Духновича – це ідея демократизації освіти серед широких мас трудового населення на засадах народності.

Його педагогічні ідеї пройняті гуманізмом, вірою в творчі сили самого учня, в його «самотність і в багатьох відношеннях були новаторськими на західноукраїнських землях».

З великою повагою до народних вчителів ставився І. Франко. Він високо цінував їх роль у культурному розвитку народу. Різні сторінки діяльності вчителів зображені ним у таких творах, як «Наші народні школи та їх потреби», «Емерик Турчинський», «Борис Граб», «Отець-гуморист», «Грицева шкільна наука» та ін.

Стверджуючи, що «учителем школа стоїть», І. Я. Франко порівнював педагогічну майстерність учителя з мистецтвом поета.

У своїх творах письменник, показавши

різні типи вчителів-чиновників, садистів, неуків, що знущалися над учнями, їх із за яких окремі учні втрачали «охоту до думання і науки», змалював і передових педагогів «світлих, гуманних та симпатичних людей, що уміли впоїти дітям не страх, а замилювання до науки та до чесного трудящого життя» [8, с. 432]. Про них письменник говорив з великою пошаною – вчителі Красіцький («В интересах правды») та Білінський («Отець-гуморист»).

У зв'язку з цим І. Франко порушував питання про роль особистого прикладу педагога у вихованні учнів.

З особливою теплотою згадує І. Франко своїх колишніх вчителів Міхонського, Гікеля, Емерика Турчинського. «Всі ті люди, – пише він, – поминувши їх позашкільні погляди та діла, були дійсними приятелями молодіжці, уміли єднати в собі її прихильність і довірливість, виступали в школі оглядно, тактовно, і по найбільшій честі безсторонні заохочували оскільки можна до самостійного мислення, до застанови над предметом, до котрого вміли збудити цікавість» [9, с. 28].

На думку І. Франка, треба, щоб справа виховання молоді була в руках добре підготовлених і здібних учителів, які б з великою любов'ю ставилися до дітей, були б для них прикладом, любили свою справу, завойовували симпатію вихованців, стали для них найкращими наставниками. І. Франко не раз підкреслював, що особистий приклад учителя відіграє важливу роль у вихованні в учнів кращих моральних якостей. Таким вчителем був учитель математики, логіки та психології Перемишлівської гімназії Міхонський, який говорив своїм колегам: «Займіть, зацікавте хлопця наукою, давайте йому з себе приклад справді духовного, відданого науці життя, то він прилипне до вас усією душою» [10, с. 40].

Цей педагог унікав шаблону й одноманітності в навчанні, розвивав в учнів самостійне мислення, прищеплював їм кращі моральні якості, звертав велику увагу на виховання любові до праці. Таким же вчителем-ентузіастом виступає й Омелян Ткач (п'єса «Учитель»), який вбачав своє покликання в самовідданій боротьбі проти темряви, докладав усіх зусиль, щоб збагатити учнів життєво корисними знаннями.

До вчителя І. Франко ставив високі вимоги. На його думку учитель має не тільки глибоко знати свій предмет, а й розумітися в інших науках, у літературі, мистецтві, бути активним громадським діячем, віддано служити народу. Від нього залежить також, чи хоче будуть вчитися учні.

Учитель, як стверджував І. Франко, повинен мати не тільки ґрунтовну теоретичну підготовку, а й володіти практичними навичками (столярне, токарне, швацьке

ремесло).

Крім цього, вчитель має досконало знати психологію дітей, застосувати ефективні методи навчання і виховання, логічно і чітко висловлювати свої думки, вміти зацікавити учнів, не відгороджуватися від них, а якнайбільше зближуватися, бути чесним і правдивим, чуйно ставитися до своїх вихованців, не принижувати їхню гідність, володіти педагогічним тактом.

І. Франко піднявся значно вище багатьох своїх сучасників у розв'язанні ряду важливих проблем педагогіки. Його педагогічні ідеї стали визначним внеском у скарбницю не тільки вітчизняної науки про виховання молодого підростаючого покоління, а й дорогоцінним надбанням прогресивної думки. І наше завдання – глибоко вивчити педагогічну спадщину великого Каменяря, зробити її набуток усіх трудящих.

В історії педагогіки України М. Драгоманову належить значна роль. Очевидно немає жодної проблеми в навчально-виховному процесі, якої він не торкався, але головне місце у справі освіти, навчання і виховання він відводить учителю. Від ерудиції вчителя, його відданості своєму покликанню, методичної майстерності залежить те, як навчається і виховується молодь. У зв'язку з цим М. Драгоманов згадував тих, хто для нього самого був наставником, з кого він сам брав приклад. У своїй брошурі «Два учителі: Спомини», а також в «Автобіографічній записці» М. Драгоманов яскраво змалював образи вчителів латинської мови та історії, які його навчали у Полтавській гімназії. Він переконливо показав їх як особистість, розкрив їхню педагогічну майстерність. Учитель К. І. Полевич – це оригінальна індивідуальність, знавець не лише латинської, а й грецької мови, широко обізнаний з античною літературою і культурою. Цей вчитель уміло поєднував у взаєминах з учнями доброзичливість із педантичною вимогливістю, вміло знаходив індивідуальний підхід до кожного учня, всіляко підтримував його, мобілізував на самостійну роботу. Ніщо, підкреслював М. Драгоманов, не вивчалоя на заняттях у цього вчителя абстрактно, формально. «Формальна робота – не робота», – наголошував учитель...», «Атмосфера в класах, – писав М. Драгоманов, – була така, що ученик або вчився з усієї сили, або втікав сам» [1, с. 7].

Учитель історії О. І. Строкін поволі, але досить уважно вивчав кожного учня в класі, включав усіх в активну роботу. Найбільш здібним він давав додаткові завдання. Він навчав історичному мисленню, розглядав з ними питання, передбачені програмою, цим самим даючи їм широке коло знань з історії.

М. Драгоманов, наголошує на тому, що таких учителів об'єднувало прагнення розбудити в учнях інтерес до знань, розуміння своєї суспільної місії, внутрішній педагогічний ентузіазм, велике бажання виховати учнів хорошими людьми, справжніми патріотами.

За глибоким переконанням М. Драгоманова, вчитель має чітко усвідомити мету педагогічної діяльності – виховання нової людини, спираючись на демократичну, гуманістичну і патріотичну основу національної свідомості.

У праці «Народні школи на Україні» М. Драгоманов писав про соціальну спрямованість учителя, його психологічну готовність. «Ми думаємо довести майбутніх учителів шкільних до того, щоб вони знали, серед кого і серед чого вони працюватимуть і куди пристати з своєю школою, чи до розуму мужика, чи проти них» [2, с. 82].

М. Драгоманов неодноразово вказував, що при підготовці вчителів слід подбати про засвоєння ними сучасних принципів педагогіки, про високий рівень професійної компетентності і педагогічної майстерності.

М. Драгоманова непокоїло і те, що недостатньо уваги приділяється підготовці вчителів з естетичного виховання. «У нас немає, – пише він, – добре підготовлених наставників з співу, малювання, дитячої гри, хоча весь світ знає, які чудові пісні українські, як багато чуття краси мають українці» [2, с. 57].

Не обминув М. Драгоманов також такої важливої справи як видання справжньої педагогічної літератури для вчителів, підручників для шкіл, навчальних і популярних книг для молоді, вимагав вводити в підручники такий матеріал, який «зміцнював би в дітях природне прагнення до свободи і братерства».

Він рішуче вимагав навчання українських дітей, рідною мовою, принаймні хоч би у початковій школі. Хороші книги, підручники М. Драгоманов вважав важливим джерелом знань.

Зміст навчання у школах, на думку М. Драгоманова, має відповідати найновішим досягненням світової науки.

Надзвичайно цінні думки про особистість народного вчителя, його професійну підготовку висловив видатний вітчизняний педагог і психолог К. Ушинський, з іменем якого пов'язана ідея народності виховання, така актуальна і в наш час – час розбудови і реформування національної школи.

К. Ушинський добре розумів, що доля його народу залежатиме від підготовки народних учителів, зокрема і вчителів початкової школи, в якій закладається фундамент формування справжнього

педагога. У своїй статті «Про користь педагогічної літератури» він висловив і сформулював одне із самих глибоких своїх педагогічних переконань, а саме: в системі суспільного виховання вирішальне значення має особистість вчителя.

Великий педагог справедливо наголошував: якщо медикам ми віряємо наше здоров'я, то вихователям віряємо моральність і розум наших дітей, їхню душу, а разом з тим і майбутнє нашої вітчизни.

За глибоким переконанням К. Ушинського, «особа вихователя означає все у справі виховання», а «вплив особивихователя на молоду душу становить ту виховну силу, якої не можна замінити ні підручниками, ні системою покарань та заохочень» [6, с. 17].

Виходячи з цього видатний педагог з цілковитим правом ставить питання про підготовку наставників народних шкіл. У статті «Проект учительської семінарії» К. Ушинський. Саме в елементарних школах для простого народу, на його думку, мають працювати хороші вчителі, які обізнані з найновішими методами і можуть впливати «не тільки на збагачення розуму знаннями, а й на розвиток усіх розумових і моральних сил виховання, які будують розвиток дитини «на єдино плодотворному» духовному ґрунті – на народній мові й народному почутті, що відбилося в ній», які можуть вивести народ з темряви неучтва. «Ці вчителі, – пише К. Д. Ушинський, – звичайно із найбільшою користю для народу, замінили б тих вигнаних із служби писарів і церковників, відставних і подібних до них людей, навчання яких завдає більшої шкоди, ніж користі» [7, с. 54].

К. Ушинський переконливо доводить, що народ потребує народних вчителів, які б вийшли з народу, втілювали б в собі його найкращі, національні і загальнолюдські чесноти, тобто те найкраще, що є в національному характері народу.

На думку великого педагога, вчитель повинен любити дітей, свою професію, мати нахил до педагогічної діяльності, «сумлінно і свідомо виконувати свій обов'язок». Саме тому К. Ушинський рекомендує суворий добір дітей до учительської семінарії, принаймні, наголошує він, добір має бути таким, щоб до неї були зараховані діти, які «подають надію підготувати з них хороших діячів на ниві народної освіти» [7, с. 35].

Не втратила своєї значущості і вимога К. Ушинського про те, що вчитель повинен вміти не тільки викладати, але й мати характер, моральність і переконання. Разом з тим він стверджує, що в народних школах більше впливає на учнів особистість учителя, ніж наука, яка викладається «у найелементарніших основах». За К. Ушинським, вчитель народної школи повинен мати не дуже широкі і глибокі знання, але вони

мають відзначатися енциклопедичністю, різноманітністю, чіткістю і точністю, що потребує спеціальної педагогічної підготовки.

К. Ушинський постійно підкреслював, яке велике значення мають у вихованні дитини, переконання, особистий приклад, характер вчителя-вихователя.

У статті «Три елементи школи» видатний педагог, розкриваючи значення особистості вчителя у вихованні вкотре наголошує: «У вихованні все повинно ґрунтуватися на особі вихователя, тому що виховна сила виливається тільки із живого джерела людської особистості. Тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна формувати характер» [6, с. 39].

Великого значення К. Ушинський надавав моральним якостям народного вчителя. Він справедливо вимагав від вчителя, щоб життя його не давало приводу для спокуси, не руйнувало в батьках і дітях поваги до нього, а навпаки, було прикладом і для тих, і для інших і не суперечило шкільним постановам, які він дає дітям. Тільки за таких умов учитель може позитивно впливати на дітей і його діяльність стане справді виховною.

К. Ушинський неодноразово наголошував на тому, що освіта майбутнього вчителя не повинна обмежуватися лише рамками вітчизняної педагогічної думки, що справжній педагог має бути обізнаним із зарубіжною теорією і практикою навчально-виховної роботи.

Видатний педагог переконливо довів, що головна роль у школі належить вчителю, якого не можуть замінити ніякі програми і навчальні плани, ніякі підручники і технічні засоби. Вчителем одухотворюється пізнавальна діяльність дитини, він є джерелом живого знання і виховного впливу на учнів.

А для того, щоб виявитися на висоті свого покликання, вчитель повинен весь час вчитися, повинен бути всебічно підготовленим, любити свою професію, знати педагогіку і психологію, володіти педагогічною майстерністю і педагогічним тактом, з почуттям великої відповідальності ставитися до цієї найвеличнішої всенародної справи.

Звертаючи серйозну увагу на питання професійної підготовки вчителя, К. Ушинський підкреслював, що спеціальна підготовка є всього лише однією із необхідних передумов успіху шкільного навчання і виховання. Скільки напруженої уваги, досвіду, нервової енергії, скільки обдуманості в словах і завданнях потрібно вчителю для того, щоб кожний його урок справив на учнів розвиваючий і виховний

вплив. Ось чому справді добросовісний і хороший учитель – явище не зовсім таке звичне, як думають, і ось чому не кожний, хто знає предмет, здатний бути учителем.

К. Ушинський наполегливо вимагав від учителя постійних пошуків ефективних засобів і методів навчання. У зв'язку з цим він вважав необхідним добрі знання психології» так як вони по відношенню до практики навчання і виховання, а також своєї необхідності для педагога займають перше місце серед всіх інших наук. Для вчителя духовної сторони людини також необхідне, як для лікаря вивчення тілесної; він повинен знати інтереси, нахили і здібності кожної дитини, його увагу і пам'ять, волю і характер, закони розвитку мислення і особливості мислительної діяльності. Лише за цієї умови можна розраховувати на успіх в розвитку пізнавальних сил дітей, їх активності і самостійності, і досягти бажаних результатів. Психолого-педагогічна малограмотність вчителя, – як зазначав великий педагог, – одна із причин неуспіхів навчання і виховання, негативного ставлення до учіння. Тому він у керівництві до «Рідного слова» так серйозно звертав увагу вчителів на необхідність оволодіння психологічною наукою. Ще більш чітко К. Ушинський висловив цю думку в передмові до першого тому «Людина, як предмет виховання», де він особливо підкреслював, що ми не говоримо педагогам – поступайте так чи інакше, не говоримо їм: вивчайте закони розвитку тих, психічних явищ, якими ви хочете управляти, і поступайте у відповідності до цих законів і тих обставин, в яких ви хочете їх застосовувати. А в кожному окремому випадку і за різних обставин вчитель, який добре знає психологію, закони розвитку психічних явищ, фізичну і душевну природу людини, зможе знайти правильне вирішення того чи іншого питання.

Надзвичайно важливою особливістю педагога повинно бути постійне прагнення до самовдосконалення, до самоосвіти і до самовиховання. Не випадково К. Ушинський у своїй статті «Твори М. І. Пирогова» писав, що тільки той може стати вчителем, хто здатний йти дорогою самовдосконалення і вести по ній інших.

Ставлячи високі вимоги до особистості вчителя, його професійної підготовки, розуміючи його надзвичайно важливу роль у розвитку суспільства, К. Ушинський жадав, щоб праця педагога, така відповідальна, не залишалася поза увагою держави, громадськості. На його думку, вчитель повинен відчувати підтримку в суспільстві, його соціальне і матеріальне становище має відповідати його громадській ролі в суспільстві.

Конкретні вимоги до особистості

вчителя, до його професійної підготовки ставив видатний педагог сучасності В. Сухомлинський.

Перше слово в школі на думку, В. Сухомлинського «належить учителю, як центральній постаті всієї навчально-виховної роботи з учнями, як основній ланці в системі виховання». Називаючи вчителів «творцями людських душ», «сіячами істинного людського» В. Сухомлинський бачив у них тих, хто відкриває дитячі серця назустріч добру, красі, справедливості. Він вимагав від вчителя бути взірцем людської досконалості. «На нашій совісті найцінніше, що є на світі, – писав він, – людина, об'єкт нашої праці, жива душа». Ця істина сьогодні набуває особливого значення. Словом і ділом, особистісним прикладом кожний учитель, говорив видатний педагог, – повинен формувати справжню людину з високими морально-естетичними якостями. Основними з них він вважав: чисте сумління, добре, серце, самостійне мислення, почуття власної гідності, правильні естетичні смаки, емоційну чутливість до краси в усіх її виявах. У статті «Моя педагогічна віра», В. Сухомлинський зупиняється на важливій ролі вчителя в житті школи, зокрема на вимогах до його праці, на педагогічній майстерності, етиці. Перегукуючись з поглядами Г. Сковороди, М. Пирогова, К. Ушинського, А. Макаренка, В. Сухомлинський у книзі «Як виховати справжню людину» наголошував, що вчителю слід володіти величезним талантом людинолюбства і безмежної любові до своєї праці і перш за все до дітей, щоб зберегти на довгі роки бодьорість духу, ясність розуму, свіжість вражень, сприйнятливості почуттів, бо без цих якостей праця педагога перетвориться в нестерпну муку. Вчитель має здійснити в собі високий людський ідеал. У цьому високий обов'язок педагога й, безсумнівно, ніяка інша професія не ставить таких вимог до людини, як педагогічна.

В. Сухомлинський стверджував, що вчитель – це перший і найголовніший світоч в інтелектуальному житті школяра. Він пробуджує в свідомості дитини глибоку повагу до знань, що дають поштовх до мислення, виховує повагу до науки, що як та іскра запалює все існування людини. Учитель формує в учнів прагнення до освіти, любов до книги, до духовної культури. Тому фахові знання, всебічне оволодіння своїм предметом – найголовніший об'єктивний зміст педагогічного мистецтва вчителя. В. Сухомлинський писав: «Усі ми – і педагоги, і вихованці – мандрівники в океані наукових знань... Ваші знання, ваша жадоба пізнання, пристрасть до читання – це могутнє джерело виховної сили вашої особистості. Знання, злиті зі світом людських почуттів і переконань – формують людину. Слово

вчителя несе в собі не тільки смисл, зміст предмета, але й емоційний заряд думок, емоцій, почуттів, які пробуджуються в учнів лише за тієї умови, коли перед ними людина, палко закохана в науку, і чим глибше закохані ваші вихованці в предмет, який ви викладаєте, тим кращий ви педагог, тим органічніше зливаються у вашій особі вихователь і викладач. У закоханого у свій предмет педагога учні проймаються почуттям любові до знань, до науки і книги» [11, с. 560–562].

Велика виховна сила школи і вчителя, наголошував В. Сухомлинський, народжується там, де у дітей є улюблений учитель, який може бути другом і наставником одночасно. Справжнє завдання вчителя в школі, на думку видатного педагога, полягає в тому, щоб правильно направити розвиток особистості учня, навчитися управляти його психікою. Саме в цьому основний смисл педагогічної діяльності вчителя, бо виховання почуттів, мислення, волі, нахилів та здібностей не можна розв'язати практично без його безпосереднього впливу на особистість вихованця, бо здібності виховуються тільки здібностями, характер – характером, а покликання – покликанням.

Школа, стверджував В. Сухомлинський – це насамперед учитель, а особистість учителя – наріжний камінь виховання. Першою умовою професійної і педагогічної майстерності вчителя В. Сухомлинський вважав його психологічну культуру, озброєння його глибокими психолого-педагогічними знаннями, всіма засобами естетико-психологічного впливу на вихованців. Глибоке розуміння сутності і місце психологічного і естетичного начала в роботі вчителя, розуміння ним краси, покликання одухотворити працю і облагородити людину, визначає всю проблему підготовки вчителя в педагогічному вузі. Одним із важливих елементів формування майбутнього вчителя в педагогічному вузі має бути озброєння його знаннями різноманітних форм мистецтва. А найголовніше – прищепити студентам уміння передавати учням відчуття краси, елегантності, граціозності, витонченості, чудового в природі, в оточуючому житті, в самій людині, в її вчинках та поведінці.

Не абиякого значення в підготовці майбутнього вчителя В. Сухомлинський – надавав художньому слову, вважаючи його незамінним інструментом виховного впливу. Вчитель повинен володіти мистецтвом, говорити, звертатися до людського серця учня, такого чутливого на правдиве слово, на співчуття. Саме у слові вчитель виявляє себе, свою культуру, свою моральність, свій педагогічний такт, своє ставлення до вихованців. В. Сухомлинський вимагав від

учителя оволодіти мистецтвом розмовляти з учнями.

У процесі підготовки до вчительської діяльності видатний педагог радив звертати особливу увагу на розвиток у майбутніх педагогів творчого підходу до роботи в школі. Творча діяльність учителя розвиватиме, вважав він, ті самі якості і в учнів, спонукатиме їх до розвитку творчого мислення, формування здібності дослідників.

Найважливішою якістю вчителя, без якої він не зможе виконати своїх дидактичних та виховних заходів у школі, має бути любов до дітей. А щоб любити дитину, перш за все її треба знати. Тому й серед багатьох якостей справжнього вихователя одне з перших місць посідає глибоке знання духовного світу дитини. «Знати дитину – це та найголовніша точка, де стикаються теорія і практика педагогіки, де сходяться всі нитки педагогічного керівництва шкільним колективом» [12, с. 441].

У своїй книзі «Духовний світ школяра» В. Сухомлинський розглянув і проаналізував процес інтелектуального і морального, естетичного формування людини в роки її дитинства, отрочтва і ранньої юності.

Професія вчителя – це надзвичайно напружена, копітка, натхненна і творча повсякденна праця. В ній не може бути жодного формалізму, загальностей. Справжня творча праця в школі – це насамперед жива, допитлива думка, дослідження, а для цього існують різноманітні методики. «Найкраща, найтонша методика дійова лише тоді, коли є жива індивідуальність педагога, коли в загальне він вносить щось своє, глибоко продумане... Найкращим, найефективнішим буде той метод, в який, ви вдихаєте свій розум, свою живу думку» [13, с. 287].

Справжній вчитель стверджував В. Сухомлинський, повинен добре знати свій предмет, науку, яку викладає, вмє передавати свої знання іншим, показати предмет, явище не взагалі, а найбільш суттєве, важливе. У кожному учневі вчитель має виховувати, запалювати прагнення до знань, глибоку віру в свої сили, наполегливість у подоланні труднощів.

Великий педагог наполегливо домагався, щоб кожний вчитель був не просто «споживачем» педагогічних знань, а й глибоким дослідником. Справжній вчитель не може жити без творчості, педагогічна праця немислима без визначеного наукового дослідження. Вчитель має бути осяяний світлом теорії і виступати носієм нової думки, нових творчих узагальнень.

Вважаючи педагогічну працю творчою В. Сухомлинський глибоко дослідив її особливості і дійшов до висновку, що творець-майстер, який творить людину, має

досконало володіти наукою, майстерністю і мистецтвом навчання і виховання.

З такими високими вимогами ставиться В. Сухомлинський до вчителя, до його особистості, до формування його педагогічної майстерності, до розуміння педагогічної праці.

У сучасних умовах реформування системи освіти, перебудови середньої і вищої школи ідеї В. Сухомлинського про підготовку справжнього педагога-вихователя молодого підростаючого покоління набувають особливої актуальності. Вони збагачують сучасну практику підготовки вчителів, сприяють оволодінню молодими спеціалістами основами педагогічної майстерності.

Висновки та перспективи подальших розвідок напряму. З того часу минуло багато років, коли видатні педагоги висловлювали свої думки щодо вчителя, його професійної підготовки, його особистості, його ролі в суспільстві і вимог до нього. Вимоги видатних педагогів до вчителя як «плідного променя сонця для молодої душі, якій нічим замінити неможливо» були високими. Високими вони залишаються й сьогодні, бо на нього покладаються великі обов'язки по реалізації головної мети національного виховання в Українській державі та створенні якісно нової національної школи.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Драгоманов М. Два учителі: Спомини / . Драгоманов. – Львів, 1902. – С. 7–12.
2. Драгоманов М. Народні школи на Україні // Громада. Женева, 1887. – С. 28–52.
3. Духнович А. В. Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских. Ч. 1., Педагогия общая / А. В. Духнович. – Львов, 1857. – С. 9–19; С. 21–23.
4. Сковорода Григорій. Твори: У 2 т. / Г. Сковорода. – К., 1961. – Т. 1. – С. 496–501.
5. Сковорода Григорій. Твори: У 2 т. / Г. Сковорода. – К., 1961. – Т. 2. – С. 127–145.
6. Ушинський К. Д. Зібрані твори / К. Д. Ушинський. – М., 1948, Т. 1. – С. 17–21.
7. Ушинський К. Д. Зібрані твори / К. Д. Ушинський. – М., 1948, Т. 2. – С. 54–59.
8. Франко І. Я. Зібрані твори: У 50 т. / І. Я. Франко. – К., 1976–1986. Т. 18. – С. 432–445.
9. Франко І. Я. Педагогічні статті і висловлювання / І. Я. Франко. – К., 1960. – С. 28–31.
10. Франко І. Я. Твори: Т. 3. / І. Я. Франко. – С. 40–48.
11. Сухомлинський В. Вибрані твори. У 5 т. Т. 3. / В. Сухомлинський. – К., 1976. – С. 560–562.

12. Сухомлинський В. Вибрані твори. У 5 т. Т. 6. / В. Сухомлинський. – К., 1977. – С. 441–448.
13. Сухомлинський В. Вибрані твори. У 5 т. Т. 8. / В. Сухомлинський. – К., 1977. – С. 287–189.

REFERENCES

1. Dragomanov M. (1902). *Dvauchy`teli: Spomy`ny`*. [Twoteachers: Flashbacks]. L`viv.
2. Dragomanov, M. (1887). *Narodnishkoly` naUkrayini*. [Folk schools are on Ukraine]. Zheneva.Skovoroda Gry`gorij. (1961). *Tvory`*: U 2 t. [Works: In 2 t.]. Kyiv.
3. Duxnovy`ch, A. V. (1857). *Narodnayapedagogy`ya v pol`zuuchy`ly`shh y` uchy`telejsel`sky`x. Ch. 1., Pedagogyyaobshhaya*. [Narodnaya of pedagogiya at pol`zu schoolsof I uchiteley sel'skikh. Ch. 1.]. L`vyv.
4. Skovoroda Gry`gorij. (1961). *Tvory`*: U 1 t. [Works: In 2 t.]. Kyiv.
5. Skovoroda Gry`gorij. (1961). *Tvory`*: U 2 t. [Works: In 2 t.]. Kyiv.
6. Ushy`ns`ky`j, K. D. (1948). *Zibrantvory`*: t. 1. [Works arecollected. t. 1]. Moscow.
7. Ushy`ns`ky`j, K. D. (1948). *Zibrantvory`*: t. 2. [Works arecollected. t. 2]. Moscow.
8. Franko, I. Ya. (1976–1986). *Zibrantvory`*: U 50t. [Works arecollected: In 50 t.]. Kyiv.
9. Franko, I. Ya. (1960). *Pedagogichnistatti i vy`slovlyuvannya*. [Pedagogical articles and utterances]. Kyiv.
10. Franko, I. Ya. (1976–1986). *Tvory`*: T.3. [Works: T. 3]. Kyiv.
11. Suhomly`ns`ky`j, V. (1976). *Vy`brantvory`*: U 5 t. T. 3. [Works arechosen. In 5 t. T. 3]. Kyiv.
12. Suhomly`ns`ky`j, V. (1977). *Vy`brantvory`*: U 5 t. T. 6. [Works arechosen. In 5 t. T. 6]. Kyiv.
13. Suhomly`ns`ky`j, V. (1977). *Vy`brantvory`*: U 5 t. T. 8. [Works arechosen. In 5 t. T. 8]. Kyiv.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

СВТУХ Микола Борисович – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, головний науковий співробітник відділу історії та філософії освіти Інституту педагогіки НАПН України.

Наукові інтереси: проблеми професійної підготовки учителя, розвиток європейської університетської освіти.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

YEVТУH Mykola Borysovych – Doctor of Science in Pedagogic Sciences, Professor, Full Member of the Ukrainian Academy of Pedagogical Sciences, Chief Scientist of the Institute of Pedagogic Sciences in Ukrainian NAPS.

Circle of research interests: the problems of professional teacher's training, development of European university system of education.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2019 р.